

Educació i ciutadania en societats democràtiques: cap a una ciutadania col·laborativa

Miquel Martínez Martín*

Resum

En aquest treball es presenten un conjunt de consideracions sobre allò que ha de ser una proposta pedagògica —no solament escolar— que procuri formar ciutadans i ciutadanes en societats democràtiques, plurals, en època de globalització, i alguns arguments sobre la seva necessitat i conveniència. Es proposa avançar cap a una ciutadania col·laborativa capaç d'apreciar els valors de la democràcia i el pluralisme com a valor. En aquest sentit es destaca la importància d'aquells enfocaments pedagògics que conreen aprenentatge col·laboratiu i participació com a mitjans per a la construcció de ciutadania activa i col·laborativa.

Paraules clau

educació per a la ciutadania, valors democràtics, participació, aprenentatge col·laboratiu, pluralisme

Recepció de l'original: 8 de juny de 2010

Acceptació de l'article: 12 de setembre de 2010

Introducció

Sabem que pot arribar a ser més difícil consolidar i aprofundir en la democràcia que lluitar per aconseguir-la. La majoria de les societats democràtiques tenen una llarga tradició en la lluita i la defensa de la democràcia, i per tant, prou experiència per a constatar que, un cop assolida, la seva fortalesa depèn dels nivells d'educació de la població i de la transparència, honestedat i preparació dels nostres governants. És per això que en els darrers anys, les qüestions relatives a l'educació per a la ciutadania i a l'aprofundiment en els valors democràtics figuren com a temes obligats d'anàlisi i debat en les agendes de les reunions internacionals i específicament en aquelles que tracten l'educació.

Tanmateix, i malgrat el consens sobre la seva importància, es tracta d'un tema que sovint resulta controvertit. Sobretot quan s'intenten concretar propostes entorn d'aquells valors que garantirien una bona ciutadania; i fins i tot a l'hora d'intentar acordar què entenem per ciutadania o democràcia, més enllà de coincidir en l'ús del mateix terme. Per descomptat, la qüestió es complica en gran mesura quan es planteja integrar-la als currículums obligatoris dels sistemes educatius. Pel que fa a aquesta darrera proposta, l'educació per a la ciutadania és per a alguns quelcom indesitjable i inacceptable, i per a uns altres, desitjable i necessari. Els primers, perquè consideren que aquesta proposta educativa té efectes adoctrinadors i que reprodueix la ideologia dominant del govern que la regula. Els segons, perquè, al marge de l'educació en valors que cada família pugui oferir als seus fills i filles, mitjançant

(*) Catedràtic de Teoria de l'Educació i membre del Grup de Recerca en Educació en Valors i Desenvolupament Moral (GREM) de la Universitat de Barcelona. Actualment coordina el programa *Barcelona, Aula de Ciutadania*, que desenvolupa l'Institut Municipal d'Educació de Barcelona i la Universitat de Barcelona. Adreça electrònica: miquelmartinez@ub.edu

l'educació per a la ciutadania, especialment a l'escola, la societat s'assegura que tots els ciutadans rebin aquesta formació a través de l'Estat.

Al llarg d'aquests darrers anys s'ha dedicat temps, paraula i tinta a argumentar posicions i a debatre per constatar desacords, però també per arribar a alguns acords sobre aquest tema (Martínez i Hoyos, 2006; Valdivielso i Almeida, 2008; Gil, 2008). Tot seguit presentaré algunes consideracions que al meu parer podem compartir sobre com ha de ser una proposta pedagògica que procuri formar ciutadans i ciutadanes en societats democràtiques, plurals i en època de globalització, com també alguns arguments sobre la necessitat i la conveniència d'aquesta formació. En la darrera part del text faré referència al pluralisme com a valor fonamental en societats democràtiques, i a l'aprenentatge col·laboratiu i a la participació com a mitjans per a la construcció de ciutadania activa i col·laborativa.

Algunes consideracions sobre la formació de ciutadans i ciutadanes

L'educació per a la ciutadania i la convivència requereix accions que afectin tota la població

L'educació per a la ciutadania no pot ser un objectiu dirigit tan sols a les generacions més joves, a la infància i a la joventut, ja que una de les dimensions d'una ciutadania bona és una bona convivència, i aquesta és una qüestió que concerneix també les generacions més grans. Estimar la convivència com a quelcom valuós depèn en gran mesura de si s'ha crescut en contextos en els quals aquesta ha estat bona. Els contextos de criança i d'educació no formal i informal són espais d'aprenentatge que poden col·laborar eficientment a assolir els objectius que persegueixen el sistema educatiu i l'escola; o que, per contra, poden dificultar i fins i tot impedir-ne l'assoliment. Per aquest motiu, proposar-nos la formació de ciutadans i ciutadanes suposa emprendre accions que afectin tota la població.

Una formació en ciutadania que consideri la justícia i l'equitat requereix dirigents que la practiquin

Una ciutadania bona també vetlla pels valors de justícia i equitat. La lluita per què les nostres societats siguin cada cop més justes i democràtiques, i per què la societat en general gaudeixi de més equitat, és qüestió de tothom. Però especialment ho és d'aquells que tenen més capacitat de decisió i als quals, per tant, els és més exigible la responsabilitat social i la responsabilitat ètica. El comportament dels governants, dels líders empresarials i sindicals, dels directius, i també el dels directors dels mitjans de comunicació genera models d'actuació i pensament susceptibles de ser imitats a petita escala i amb un efecte multiplicador. D'aquesta manera, el seu comportament pot contribuir a fer una societat més equitativa i inclusiva o, per contra, a incrementar les desigualtats i augmentar la vulnerabilitat i l'exclusió social. En suma, diríem que generen un clima social que afecta el món del treball i el de la família i que pot afavorir que la ciutadania més jove aprecii la justícia i l'equitat com a quelcom valuós i possible, o que, per contra, en el millor dels casos reconegui aquests elements com a valors, aliens però a aquest món i per tant, escassament factibles.

Convé establir aliances entre els diferents agents de socialització potencialment educadors com ara la família, els mitjans de comunicació i la comunitat local o la ciutat, entre d'altres, amb l'objectiu de generar més confiança activa i capital social.

Hi ha factors amb una incidència potent en la formació en valors dels més joves i, també, en la seva formació com a ciutadans, la qual cosa convé tenir en compte. Entre ells es troben la família; els amics i companys; els espais d'oci i diversió; els entorns de joc, aprenentatge i comunicació; i el reflex que els mitjans de comunicació proporcionen dels valors, cosmovisions, models i estils de vida dels líders polítics i personalitats del món de la cultura, l'esport i l'espectacle. La construcció de les diferents identitats (personal, comunitària a nivell local, de país i nació, d'estat, i supranacional) es teixeix en les xarxes socials —avui ampliadades gràcies al desenvolupament de la tecnologia i la globalització de la informació— i es consolida mitjançant la pràctica social i comunicativa en la comunitat de la qual ens sentim membres.

Els processos d'aprenentatge social que s'esdevenen en els contextos d'educació informal poden ser tan potents o més que els que ens proposem en els contextos de caràcter formal. La continuïtat educativa que es genera entre contextos —quan es comparteixen expectatives i valors— també és un factor que pot consolidar vincles de confiança entre els membres d'una comunitat, fomentar l'acceptació de normes i crear més capital social. Sense aquests ingredients és difícil que els membres d'una comunitat s'interessin per ser bons ciutadans i que les generacions més joves comprenguin la necessitat i l'autèntic sentit de la seva formació com a ciutadans responsables.

Convé abordar l'educació per a la ciutadania no només com una activitat escolar

Per tot el que s'ha exposat anteriorment, no convé abordar l'educació per a la ciutadania únicament com una activitat curricular específica amb un temari concret i un horari determinat; ni tan sols com un conjunt d'activitats organitzades sistemàticament de manera transversal en les diferents assignatures o matèries d'un pla d'estudis. Convé abordar l'educació per a la ciutadania des d'una perspectiva no formal i informal de l'educació. Això no significa que puguem oblidar el seu tractament curricular específic i el seu tractament transversal; ben al contrari, hem de conservar i conrear espais reservats a aquest fi en els centres docents, tot i no limitar-nos-en.

Alguns arguments sobre la necessitat de la formació ciutadana

Una educació de qualitat no és possible sense educar en valors que permetin viure de manera sostenible i sustentable tant a nivell personal, com a laboral i comunitari

L'educació en la societat de la informació —que tant de bo fos també la del coneixement i l'aprenentatge continu per a tothom— ha de permetre que les persones siguem competents per a governar les nostres vides. Ha de promoure que siguem funcionalment alfabetats i capaços de mobilitzar els nostres coneixements, habilitats i actituds per tal de poder regular la nostra vida de forma sostenible i per poder disposar de criteri propi. La profusió d'informació, l'avanç de les tecnologies i la diversitat han motivat que aquest món global —sense fronteres per a alguns— hagi arribat a quotes de complexitat que fan que no pugui ser abordat satisfactòriament en clau

de simplicitat. A més, la nostra societat es caracteritza per mantenir, i fins i tot aguditzar, profundes desigualtats en l'accés i el gaudi de drets, i en l'exigència i el compliment de deures. En definitiva, ens trobem davant d'un món complex i plural que requereix transformacions en nom d'una major justícia i equitat i en el qual cada vegada cal més formació per a poder participar en els afers públics propis d'una ciutadania activa. En cas contrari, en aquesta època de globalització, ni la sostenibilitat comunitària, ni tan sols la laboral i la personal seran assolibles en societats plurals i diverses com les actuals.

Per aquest motiu, actualment l'educació adquireix una rellevància especial per a tots aquells que considerem que pot fer possible la transformació de la nostra societat en una altra de més digna, inclusiva, cohesionada i equitativa. Òbviament aquesta transformació serà difícil si l'educació —i en primer lloc el sistema educatiu des de l'educació infantil fins a l'educació universitària i/o professional— no es planteja, amb el mateix interès, avançar cap a un model que garanteixi, alhora que qualitat en els aprenentatges, competència en els joves per a una adequada incorporació al món del treball, més equitat i més inclusió social. Una societat inclusiva, equitativa i digna és aquella en la qual els seus ciutadans són persones amb criteri propi que valoren l'esforç i la superació personal en el món de l'estudi i del treball, que procuren la felicitat, respecten la diversitat, són capaços de prendre decisions amb responsabilitat i estan preparats per practicar una ciutadania activa. Així doncs, la preparació per al món del treball i la formació per a una ciutadania activa s'estan convertint en els dos objectius més rellevants de l'educació per a les pròximes dècades.

Aprendre a viure de manera sostenible en l'àmbit comunitari i ciutadà en aquest món complex suposa aprendre a valorar allò més pròxim: d'una banda, la nostra família, la nostra cultura, la nostra civilització i el nostre país (món dels sentiments); de l'altra, saber argumentar el seu valor, comunicar-lo i poder així compartir amb els altres la vàlua dels seus mons (món de la competència comunicativa i del llenguatge), i finalment, aprendre a tenir criteri propi, saber optar amb responsabilitat i saber construir conjuntament criteris i principis de valor compartits que garanteixin la convivència intercultural en societats plurals (món de les competències ètiques i ciutadanes). Però aquestes són, al meu parer, necessitats formatives que no sempre s'aprenen de manera informal i incidental. Per això, i perquè és raonable voler garantir aquesta formació a tota la població, convé plantejar la necessitat de formar ciutadans i ciutadanes en aquest sentit, i entendre que els anteriors objectius són els primers que cal atendre en tota proposta d'educació per a la ciutadania.

Convé disposar d'un espai per poder practicar el que significa ser ciutadà des dels primers anys d'escolaritat, i també per reflexionar sobre què és ser ciutadà

A més del que s'ha argumentat fins aquí, voldria formular una raó més a favor de la necessitat d'educar per a la ciutadania avui dia, i en aquesta ocasió sí que em referiré especialment a l'escola com a institució privilegiada. Si revisem els estudis i informes recents sobre la qualitat de l'educació en el món, és fàcil comprovar com s'insisteix en plantejar vuit àmbits d'aprenentatge: lingüístic, numèric, científic, tecnològic, cultural, el d'aprendre a aprendre, aprendre a emprendre i aprendre a ser un bon ciutadà. La Unió Europea reconeix aquests factors com a competències bàsiques de l'educació. Alguns pensen que convindria establir un novè àmbit: el de la filosofia per reflexionar sobre els altres, per desenvolupar la capacitat de pensar i l'esperit crític, i per

saber justificar els valors morals¹. Jo crec que seria suficient incorporant aquests coneixements i aprenentatges en el darrer dels àmbits: el de l'aprendre a ser un bon ciutadà.

Aprendre a ser un bon ciutadà requereix un cert saber filosòfic que, tot i no ser especialitzat, permeti discernir el que és just del que és injust, ser prudent en els nostres judicis i distingir el que és cert del que no ho és. No és un saber fàcil, però resulta convenient i, per aquest motiu, és necessari fomentar-lo. Educar per a la ciutadania suposa apostar per un model pedagògic —especialment a l'escola i a partir dels primers anys d'escolaritat— en el qual els escolars aprenguin a construir amb criteri propi, i construeixin el seu model de vida feliç, contribuint alhora a la construcció d'un model de vida en comunitat just i democràtic. Aquesta doble dimensió —individual i relacional, particular i comunitària— ha de conjugar-se en el mateix temps i espai si el que pretenem és construir ciutadania i, sobretot, si aquesta es pretén construir en societats plurals i diverses.

No tots els models de vida feliç són compatibles amb els models de vida justos i democràtics en comunitat. La segona meitat del segle xx s'ha caracteritzat per la lluita i la conquesta en profunditat dels drets humans. En el segle que iniciem, per tal de millorar les perspectives de futur, aquesta lluita hauria de ser completada —no substituïda, però sí completada— amb la conquesta del compliment en profunditat dels deures que com a éssers humans hem d'assumir en la nostra convivència diària.

Les transformacions socials i tecnològiques, els moviments migratoris i el caràcter interconnectat que acompanya el procés de globalització que estem vivint plantegen a les societats més desenvolupades, i concretament als sectors més afavorits, reptes que exigeixen respostes difícils de donar de forma natural. Els sectors més afavorits del nostre món, i en concret, aquells que gaudim de l'anomenat primer món, hem de prioritzar en les nostres polítiques educatives aquelles accions orientades a la formació d'una ciutadania activa que sigui capaç de fer front a aquests reptes. Reptes que probablement suposaran confrontació amb l'acceptació de límits a comportaments excessivament centrats en el dret a tenir drets i poc compromesos amb els drets dels altres; és a dir, amb assumir deures amb la humanitat quan aquests comportin límits als drets propis. Vivim en una societat on impera la diversitat —diferència— i aquest és un factor que pot provocar un augment de les desigualtats. Avançar cap a una societat inclusiva en contextos de diversitat i de diferència exigeix no formar només ciutadans que defensin i lluitin pels seus drets de primera i segona generació, sinó que també reconguin la diferència —no la desigualtat— com a factor de progrés, i que estiguin disposats a lluitar pels drets dels altres per tal d'evitar desigualtats, encara que sigui a costa de perdre determinats nivells de gaudi d'aquests drets de primera i segona generació dels quals ara en gaudim alguns, i que en part són causa de les situacions de desigualtat en el nostre món. Formar una ciutadania que vetlli per la transformació de la nostra societat cap a una de més justa i equitativa no és fàcil, i no és un repte que pugui encomanar-se únicament a la família i als agents d'educació no formal i informal.

Formar ciutadans actius és necessari i no s'improvisa. Ignorar-ho o no ocupar-se de promocionar-ho és propi de societats terminals que obliden, que s'obliden fins i

(1) Vegeu <http://www.movilizacioneducativa.net> [accés: 23.05.2011]

tot del gaudi de béns particulars; perquè ser feliç exigeix un clima de convivència i pau difícil de mantenir si oblidem fomentar i consolidar aquest bé comú. Educar en funció d'aquest model de ciutadania requereix accions pedagògiques orientades a la persona en la seva globalitat, a la intel·ligència, a la raó, al sentiment i a la voluntat. L'escola és la institució que pot desenvolupar millor aquesta tasca en la infància i la joventut, ja que suposa un bon espai per aprendre a viure en comunitat, tot permetent gaudir drets i compartir deures, ser reconegut com a persona i reconèixer els altres com a tals, acceptar normes i participar en la seva transformació i millora. Però l'escola també pot ser un espai per aprendre a ser vulnerable i exclòs si s'ensenya a respectar normes en les quals no s'hi pot incidir, on tan sols s'aprèn a complir amb les regles i a sotmetre la pròpia voluntat a la del més fort. És per això que l'escola és una peça clau en la manera com ens iniciem en la vida ciutadana.

La feina i la família han estat fins ara fonts d'identitat i de promoció de sentiments de ciutadania. Avui, però, la naturalesa canviant del món laboral i les múltiples variables que configuren els diferents estils de vida familiar han fet perdre en part el caràcter de font d'identitat a aquests dos factors i l'escola roman com un dels pocs espais de creació de cert sentit de ciutadania. Malgrat que alguns pensen que aquest tipus de formació hauria de formar part de l'àmbit privat-familiar, entenem que, al marge de la influència lògica de la família i de les institucions i organitzacions religioses i/o polítiques, la societat ha de garantir una formació adequada i suficient en aquest àmbit a la infància i a la joventut. I l'escola és en aquest sentit el millor instrument.

Una ciutadania que apreciï els valors de la democràcia

És necessari aprendre a apreciar els valors de la democràcia en societats globalitzades

En època de globalització, la necessitat de comptar amb unes arrels sòlides que donin sentit ètic a les nostres vides i identitats culturals diverses, juntament amb la cerca de criteris que regulin la convivència i que garanteixin la construcció d'una societat democràtica són factors que reclamen un model d'educació en valors diferent al d'èpoques anteriors. Al llarg d'aquest escrit hem apuntat alguns dels valors que cal considerar, com ara la sostenibilitat davant la innovació i el creixement il·limitat, la interculturalitat davant la diversitat i la segregació cultural, o el foment de l'equitat per fer front a l'exclusió social. Norbert Bilbeny (1999), a l'hora de fer referència a aquests valors en el marc de valors democràtics en la cultura global, distingeix entre valors inherents, transformacions negatives i correccions democràtiques. Entre els valors inherents trobem conceptes com ara globalitat informativa, diversitat cultural i innovació. La segona categoria engloba termes com l'exclusió social, la segregació cultural i el creixement il·limitat. I a l'hora de parlar de correccions democràtiques, podem parlar d'equitat, interculturalitat i/o sostenibilitat. Òbviament l'educació per si mateixa no pot evitar que la globalització mostri el seu perfil destructiu i generi transformacions negatives, però sí que pot contribuir a denunciar-les, i fins i tot a corregir-les, tot formant ciutadans i ciutadanes democràtics. La democràcia és el millor aliat. Són necessaris els actes de denúncia i solidaritat, però sobretot és necessari formar una societat democràtica que promogui governs capaços de desenvolupar polítiques públiques a favor de la justícia, l'equitat i la convivència intercultural.

De nou, i amb la condició d'aprendre a apreciar aquests valors, cal una escola que formi per a la participació activa, la implicació en la comunitat i, alhora, la defensa i aprofundiment d'estils de vida i formes d'organitzar una societat guiada per criteris d'equitat, tolerància i justícia a nivell global. Una escola que faciliti un espai on aprendre aquells valors que permeten aprofundir en la democràcia. En un món globalitzat, això significa avançar en l'assoliment dels objectius que marquen una concepció activa de la ciutadania, entesa com a superació del model actual propi de les democràcies representatives. És necessari avançar cap a una concepció de ciutadania que vagi més enllà de la que plantejava Marshall i que se situï en el trànsit entre la societat industrial i la societat de la informació. Necessitem un ideal de ciutadania propi de democràcies participatives, que reconegui la insuficiència de la democràcia actual i la necessitat d'aprofundir-hi. És a dir, un model que afavoreixi que les persones es comprometin i estiguin en condicions de participar en processos de deliberació i de presa de decisions públiques.

Però convé matisar el significat del concepte de ciutadania. El seu caràcter polimèmic permet que en parlem sense referir-nos a la mateixa cosa. Per aquesta raó, pot resultar fàcil arribar a acords sobre el paper en qüestions relacionades amb la ciutadania i els seus drets, o fins i tot referir-nos a l'educació per a la ciutadania des de posicions ben diferents tot utilitzant els mateixos termes. Existeixen dues posicions bàsiques i diferents sobre això. En una d'elles es troben els que defensen una ciutadania clarament despolititzada i en l'altra, aquells que no poden entendre un ideal de ciutadania sense voluntat política i de transformació social. La nostra proposta se situa en la segona d'aquestes posicions.

En el fons, aquest concepte té a veure amb les diferents concepcions i maneres en què ens relacionem les persones amb el mercat i amb la comunitat política. Al voltant d'aquests tres factors —persona, mercat i comunitat política— es generen diferents percepcions pel que fa a la ciutadania activa. Pel que fa a les dues posicions esmentades, la primera correspon a una concepció de caire neoliberal: una concepció despolititzada que entén que la ciutadania com a tal no és promotora, ni podrà ser-ho mai, de més igualtat ni de més justícia, i que se cenyeix, en tot cas, a l'exercici d'uns drets civils i polítics. Aquesta concepció implica educar en el compliment de les normes, en l'exercici de la responsabilitat —tot i que fonamentalment fa referència a una responsabilitat personal i social, i no tant a una responsabilitat ètica—, i és en certa mesura aliena a les qüestions relacionades amb els drets socials i a les iniciatives de participació ciutadana a favor de processos de transformació social o per una major igualtat. Es tracta d'una concepció de ciutadania, com assenyalava Ana Ayuste (2007), que entén que l'atur, la pobresa o l'exclusió són quelcom propi de determinats col·lectius i que tenen causes subjectives, culturals, i fins i tot —algú pot arribar a dir— naturals. Aquests plantejaments sostenen que, en principi, no hi ha necessitat de respostes socials a aquest tipus de temes i bàsicament entenen el ciutadà com un consumidor, com un subjecte centrat fonamentalment en els seus interessos. Aquesta és un tipus de ciutadania de solidaritat molt minsa que, com a màxim, contempla la caritat i el voluntarisme. Un model que pot arribar a promoure el voluntariat, però que no integra la solidaritat ni com a valor ni com a deure. En definitiva, i simplificant, que promou una ciutadania en la qual la transformació social no preocupa.

La ciutadania activa —la que ens ocupa— se situa en una posició ben diferent; planteja un model en el qual la societat civil ha de ser la protagonista o en el qual, com a mínim, aquesta ha d'incrementar el seu protagonisme en les qüestions públiques i en la presa de decisions. Aquesta concepció sobre la ciutadania pretén integrar els drets civils i polítics amb els drets socials. De poc serveix tenir dret a l'habitatge i a l'educació si en la pràctica no n'és possible l'accés. Aquesta posició sobre l'ideal de ciutadania fa palesa la insuficiència dels sistemes de democràcia representativa i promou una ciutadania que amplia els interessos de la societat civil tot buscant un compromís per part seva amb la igualtat i la inclusió social.

Així doncs, la llista de valors que convé considerar per poder aprofundir en la democràcia ha d'incorporar —juntament amb els valors llibertat, diversitat, respecte i dignitat— tots aquells que permetin adoptar una actitud crítica davant el món, interessar-se per comprendre les seves dinàmiques i problemes, actuar sota criteris de justícia, solidaritat i responsabilitat en la seva transformació, compartir i sentir amb els altres, i confiar en el suport mutu. Aquest conjunt de valors no pot ser après només mitjançant la reflexió, i la seva adquisició requereix viure en espais d'aprenentatge i convivència on, precisament aquests valors, hi regeixin.

El pluralisme com a valor fonamental en societats democràtiques i globalitzades

En altres ocasions hem afirmat que educar és en gran mesura una tasca logística i que educar en valors consisteix essencialment a crear condicions (Martínez, 1998). Aquestes condicions han de contribuir al fet que, en el nostre procés de construcció personal —que no és tan sols individual, sinó que es dona en la interacció amb els altres—, aprenguem a apreciar valors, a denunciar la seva absència i a configurar-ne la nostra pròpia matriu personal. La tasca d'educar en valors consisteix, en primer lloc, a crear condicions que fomentin la sensibilitat moral d'aquells que aprenen, a fi de constatar i viure els conflictes morals del nostre entorn tant físic com mediàtic. En segon lloc, i a partir de la vivència i anàlisi d'experiències que com a agents, pacients o observadors puguin generar en nosaltres els conflictes morals del nostre context, ha de permetre superar el nivell subjectiu dels sentiments i, mitjançant el diàleg, construir de forma compartida principis morals amb pretensió d'universalitat. I en tercer lloc, educar en valors i per a la ciutadania ha de propiciar condicions que ajudin a reconèixer aquelles diferències, valors i tradicions de la cultura de cada comunitat que afavoreixin la construcció de consensos entorn dels principis bàsics mínims d'una ètica civil o ciutadania activa, fonament de la convivència en societats plurals. Aquests principis bàsics es refereixen a la justícia i són identificats per Rawls com a igualtat de llibertats i d'oportunitats, i distribució equitativa dels béns primaris (Hoyos i Martínez, 2004; 2006).

La persona, com a ciutadana, és subjecte de drets, deures i sentiments. L'educació ha d'oferir-li recursos perquè sàpiga exigir els seus drets i no conformar-se amb silencis dels que ha de respondre, assumir els seus deures, sentir moralment, participar activament en la comunitat de la qual forma part, reconèixer l'altre com a interlocutor vàlid a l'hora de buscar solucions justes i construir la seva vida buscant la felicitat en la seva comunitat. Educar per a la ciutadania és formar persones amb l'objectiu que desenvolupin el sentit de pertinença a la seva comunitat i que siguin capaces de prioritzar les seves accions en funció de criteris de justícia. Com afirma Adela Cortina (2007), cada comunitat té tradicions de vida bona que els ciutadans

han d'assumir; però a més, un bon ciutadà ha de prendre consciència que es troba amb d'altres en un projecte compartit de justícia i ser capaç de deliberar conjuntament amb la resta sobre allò que és just i injust.

Així doncs, en societats democràtiques, el valor fonamental que cal promoure és el pluralisme. Aquest concepte implica quelcom més que respecte, tolerància i fins i tot tolerància activa. El pluralisme és el valor que ens permetrà aprofundir en estils de vida democràtics —a escala familiar, social, laboral i comunitària— per a la construcció d'una comunitat global més justa i equitativa. Apostar pel pluralisme com a valor fonamental i base de la democràcia significa apostar per un model de construcció de ciutadania, i també d'educació ciutadana, basat en criteris de justícia; però també en el reconeixement de l'altre i en el valor de cuidar-lo, en el fet de reconèixer la memòria com una font bona i vàlida en la construcció de la nostra identitat, i en la defensa i l'aprofundiment d'estils de convivència intercultural i de construcció de ciutadania inclusius. Una societat que entengui el pluralisme com a valor i que reconegui en igualtat de condicions a totes les persones que la conformen és una societat que, a més de fer extensius els drets ciutadans a tots els seus membres, entén que la ciutadania és quelcom obert i en construcció. Cal avançar cap a un model de convivència intercultural inclusiu i construït col·laborativament, i no pas de tipus diferencialista. Per arribar a això, convé avançar pedagògicament en el marc d'una perspectiva que integri la construcció de models de vida basats en la llibertat, la justícia i la dignitat, amb pràctiques d'aprenentatge i convivència que permetin apreciar el valor de la memòria, el de l'empatia i la compassió —sentir amb l'altre i fer-me'n càrrec—, i el de la responsabilitat ètica com a fonts de convivència i factors de transformació social. Suposa apostar per un model de ciutadania activa i de societat democràtica basat en la col·laboració, el suport mutu, la compassió i la participació.

Ciutadania col·laborativa

Cap a un model de ciutadania col·laborativa

Un model de ciutadania i de societat democràtiques basat en la col·laboració, el suport mutu, la compassió i la participació requereix situacions de socialització i aprenentatge col·laboratius i participatius. A continuació faré referència a aquelles condicions que, des d'una vessant pedagògica, permeten avançar millor en aquest sentit. En concret, ho faré en relació a la construcció col·laborativa de ciutadania i a la participació com a mitjans i factors de ciutadania activa.

Si, d'acord amb Begoña Gros (2008), la construcció col·laborativa del coneixement suposa entendre'l com una continuïtat entre l'aprenentatge individual i el grupal, la construcció col·laborativa de ciutadania suposa entendre els seus processos d'aprenentatge com una continuïtat entre l'aprenentatge individual —a través de la internalització—, l'aprenentatge en col·laboració i l'aprenentatge humà de caràcter fonamentalment social, que és intersubjectiu i que se situa en una tradició o cultura.

La història de les teories sobre l'aprenentatge humà mostra un recorregut que, analitzat des d'una perspectiva pedagògica, evidencia un desplaçament de l'interès de l'adquisició del coneixement entès com quelcom extern —que està fora de qui aprèn— cap a un interès cada vegada més elaborat de construcció del coneixement

entès com quelcom que no està fora ni és aliè a l'aprenent. Els desenvolupaments teòrics actuals sobre l'aprenentatge humà, i especialment els de l'última dècada, mostren que el coneixement no només es construeix en interacció —entre subjecte que aprèn i medi, o entre subjectes que aprenen—, sinó que ho és gràcies a la participació social de qui aprèn, mitjançant accions i pràctiques en el context d'aprenentatge.

Per sintetitzar aquestes dues postures, seguirem l'anàlisi de Begoña Gros quan fa referència a la distinció entre la metàfora de l'adquisició i la metàfora de la participació amb relació a l'aprenentatge humà o, en altres paraules, al debat entre els partidaris de les teories cognitives i els de la teoria situada de l'aprenentatge (Gros, 2008; Brown, Collins i Duguid, 1989; Lave i Wenger, 1991). Els teòrics de l'aprenentatge situat sostenen que el coneixement és part i producte de l'activitat, el contingut i la cultura en la qual aquest es desenvolupa i s'utilitza. Així doncs, l'activitat i el context són factors essencials de l'aprenentatge de manera que, en el cas de l'aprenentatge de competències ètiques i ciutadanes, el bon aprenentatge pot entendre's com un procés d'enculturació que dependrà de la comunitat o cultura de pràctiques socials en les quals la persona es troba immersa. D'aquesta manera, en el cas de l'educació per a la ciutadania, l'aprenentatge que fixarem no serà tant el que és relatiu a l'adquisició del coneixement que expliquen les teories de tipus cognitiu, sinó el derivat de la participació en els contextos i pràctiques de convivència, vida i aprenentatge, ja sigui en l'escola, en la família o fora d'elles.

Són les accions i les pràctiques que envolten la nostra activitat quotidiana —la participació social al nivell que sigui—, i no els coneixements adquirits, els quals permeten assimilar i fixar els continguts que s'han d'aprendre. Aprenere ciutadania és participar en el procés social de construcció de coneixement sobre la ciutadania i aquest és un aprenentatge que es construeix en la relació, mitjançant un procés interactiu que té lloc en les activitats compartides per la comunitat.

Per tot això, les propostes d'educació orientades a l'aprenentatge de competències ètiques i ciutadanes han de prestar més atenció a les condicions que conformen la pràctica i la seva estructura. Fins i tot més que a l'estratègia, la tècnica o la metodologia a emprar. Per aquesta raó —i d'acord no només amb els partidaris de la perspectiva de l'aprenentatge situat, sinó també, i com molt bé assenyala Begoña Gros, amb els plantejaments sobre l'aprenentatge de John Dewey—, la nostra proposta sobre educació i aprenentatge entén aprendre i fer com a accions inseparables, i la pertinència del context com a factor clau de l'aprenentatge eficaç. Per això, els contextos que promouen construcció col·laborativa del coneixement (Gros i Silva, 2006; Engeström *et al.*, 1999; Bereitier, 1997; Scardamalia, 2005; Stahl, 2004) —al marge que sigui escolar, acadèmic, social, o de qualsevol altre tipus— són bons espais per a la construcció d'una ciutadania basada en el suport mutu, la confiança activa i la convivència. Aquest tipus de contextos suposen un bon espai per construir ciutadania col·laborativa (Payà, Noguera i Casals, 2007), que probablement és la que més necessitem actualment si el que volem és aprofundir en els valors de la democràcia i de la participació activa.

Cap a un model de ciutadania participativa i activa

La recuperació dels principis pedagògics de Dewey en el marc dels plantejaments derivats de l'aprenentatge i de la cognició situada suposa destacar de nou que l'aprenentatge humà, en les seves diferents dimensions, és un procés d'incorporació en una comunitat —de participació genuïna— i que, per aquest motiu, comporta necessàriament aprendre a comunicar i a actuar d'acord amb les normes del grup. Si aquestes regles estan regulades per criteris de justícia i llibertat, serà més probable que qui s'incorpori com a aprenent interioritzi i apreïi aquests valors com a guia de les seves accions i comportaments. Igualment, si el diàleg, l'argumentació i la competència comunicativa es consideren valuoses i útils per a la vida en grup, també seran elements fixats com a valuosos per a la vida en la comunitat. Per aquesta raó, les propostes d'educació per a una ciutadania activa i col·laborativa haurien de reunir les condicions necessàries per fer de les propostes en si mateixes espais de construcció col·laborativa i de participació.

Ara bé, no tots els espais de participació preparen per a una ciutadania activa. Alguns fins i tot immunitzen. Per exemple, aquells que, amb objectius propagandístics, promouen una participació pràcticament simbòlica. Els autors que analitzen conceptualment el sentit i l'abast de la participació social n'identifiquen diferents nivells. Jaume Trilla i Anna Novella (2001) estableixen quatre categories de participació i fan referència a la proposta de Hart que, a partir d'Arnstein, formula una tipologia en forma d'escala de vuit nivells.

La tipologia de Hart (1993) fa una distinció entre els tres primers nivells i els cinc últims. En els primers, la participació és simbòlica i no serveix realment per res, tot i que suposin un cert reconeixement del subjecte i impliquin una oportunitat d'expressió per part seva. Els cinc últims són de participació genuïna. En ells, els subjectes comprenen el projecte en el qual participen, són conscients de quines possibilitats i límits té la seva participació, i hi intervenen voluntàriament.

Per la seva banda, Jaume Trilla i Anna Novella proposen quatre categories de participació. A les tres primeres les anomenen participació simple, consultiva i projectiva, i a la quarta, que consisteix a participar en la transformació del propi model de participació, l'anomenen metaparticipació. Les quatre categories fan referència a quatre models de participació autèntica, però la seva complexitat i el seu potencial pedagògic és diferent en funció de la nostra proposta per avançar cap a una ciutadania col·laborativa i activa. A la primera —participació simple— trobaríem aquella persona que forma part d'un procés com a observadora o executora, però que no intervé en cap moment en el disseny i preparació del procés. La segona —participació consultiva— és aquella en el qual es demana a l'usuari d'un servei, o a qui té un dret particular, que no es mantingui al marge i que doni la seva opinió. Dins d'aquesta categoria poden identificar-se dues subcategories: una de caràcter bàsic i que fa referència a la participació en la reclamació dels drets i de la qualitat dels serveis que com a ciutadans i usuaris ens corresponen; i l'altra, que pròpiament seria la participació consultiva i que podria ser vinculant o no, que consisteix en un tipus de participació en la qual es pretén escoltar els subjectes que hi participen, i fins i tot en la qual es promou que formulin propostes, valorin i proposin canvis. De les dues, i tot i que la que interressi més sigui la segona, la primera subcategoria fa referència a un tipus de participació que no podem menysprear. En la nostra societat, aquest

tipus de participació, per molt bàsica i simple que sembli, no sempre ni a tot arreu està reconeguda; i quan ho està, la població no sempre està prou formada per poder reclamar els seus drets i denunciar el silenci davant qui correspongui en un llenguatge i d'una manera eficaços. Es tracta d'un model de participació que suposa presència i activitat; un primer nivell de ciutadania activa que prepara per a l'assoliment de categories de participació més complexa.

La tercera categoria fa referència a la participació projectiva. En aquest model de participació —que no només no exclou les anteriors categories, sinó que les requereix— el subjecte no és un simple usuari, sinó que és actor i factor del projecte en el qual participa, intervenint en el seu disseny i planificació, en la seva gestió i execució, i en la seva valoració. Òbviament, aquest és el model de participació cap al qual interessa avançar en la construcció de ciutadania activa. No obstant això, aquest no sempre és un tipus de participació al qual conviden els responsables de governs, administracions i organitzacions. Cal proposar espais de participació genuïns, exempts de demagògia, que no siguin només de consulta, sinó de construcció i transformació —participació projectiva—, i en els quals la participació estigui associada a la capacitat de decisió i de responsabilitat dels que hi participen. Des de la nostra perspectiva pedagògica és preferible no proposar espais d'aprenentatge per a la participació quan els subjectes als quals es convida a participar no tenen —o no se'ls atorga— capacitat per decidir sobre les qüestions a tractar. Aprendre a participar en escenaris de falsa participació és la millor forma d'immunitzar-nos davant la participació i la vida democràtica en la nostra societat. Són necessaris més espais de participació projectiva, i també consultiva, que reuneixin les condicions necessàries per poder garantir la seva potència pedagògica en la formació en ciutadania activa i participativa.

La quarta de les categories —la metaparticipació— implica un tipus de participació que afecta el propi procés, el dret i els procediments que la conformen. Aquesta és una categoria de participació que convé tenir en compte en la nostra societat, on els procediments mitjançant els quals la ciutadania participa en les qüestions públiques són amb freqüència els propis de les democràcies formals i representatives, i no pas els propis de models de democràcia radical i representativa. Aquesta categoria conforma un tipus de participació consubstancial amb una concepció de ciutadania activa i col·laborativa com la que compartim, i en la qual cal aprofundir.

En definitiva, apostar per una ciutadania activa, des d'un punt de vista pedagògic, suposa proposar espais d'aprenentatge que permetin una construcció col·laborativa del coneixement i pràctiques de participació de qualitat; és a dir, que proporcionin informació sobre el projecte en el qual es participa perquè els subjectes s'impliquin, prenguin consciència sobre el seu sentit i abast, i adoptin decisions amb compromís i responsabilitat.

Consideracions finals

Si, com he afirmat en diferents moments, les vies d'aprenentatge són la pràctica, l'observació, i la reflexió i la construcció personal, les situacions que comportin col·laboració i participació de qualitat, a més d'aquelles que afavoreixin comprensió crítica del nostre món mitjançant l'observació i la reflexió personal, seran factors d'aprenentatge ètic i ciutadà. Per tant, és important incidir, tant des dels àmbits d'edu-

cació formal com des dels no formals i informals, en la promoció de competències que afavoreixin construcció col·laborativa del coneixement, argumentació de qualitat sobre qüestions social i èticament controvertides, participació, i actituds proactives, emprenedores i transformadores.

Per tot això, i per acabar, tot i que algunes d'elles ja han estat tractades en altres escrits, faré referència a quatre qüestions que per descomptat tan sols esbosso, ja que requeririen una anàlisi més detallada.

Per començar, és difícil avançar cap a un model de ciutadania com el que he defensat sense una societat ben atesa en les seves necessitats bàsiques. La sostenibilitat personal, familiar i laboral són condicions per a la sostenibilitat comunitària i la construcció de ciutadania. No és possible assolir els objectius propis d'una ciutadania activa, col·laborativa i participativa tan sols formulant propostes pedagògiques i declaracions de bones intencions. Són necessàries polítiques públiques que garanteixin una vida digna per a tota la població i, especialment, polítiques en matèria d'infància, família i salut que promoguin més equitat i més inclusió.

En segon lloc, hem de ser capaços de superar el nivell declaratiu sobre què hem de promoure i fer en relació amb la formació en ciutadania, i situar-nos en un nivell propositiu. Aquesta ha estat la nostra intenció quan proposem entorns d'aprenentatge col·laboratius i espais per a l'aprenentatge d'una participació de qualitat. En aquest sentit, convé que especialment l'escola i el professorat abordin la seva tasca també en clau col·laborativa i participativa (Martínez, 2008a).

En tercer lloc, no hem de suposar que només amb propostes procedimentals sobre l'educació puguem assolir aquests objectius. No és possible una construcció col·laborativa de coneixement ni participació de qualitat sense informació i formació sobre els continguts i els projectes entorn dels quals gira la col·laboració i la participació. És necessari aprofundir en el coneixement i en la comprensió crítica del nostre món. L'educació en els seus diferents àmbits, i especialment en l'àmbit formal i institucional de l'escola i de les institucions d'educació superior, ha de proporcionar les claus per comprendre aquest món complex. El rigor i la densitat cultural han d'estar més presents en el discurs i les institucions escolars i educatives de tot nivell. Només és possible una ciutadania activa en les nostres societats democràtiques i en el nostre món globalitzat si aquesta és una ciutadania informada i formada.

I finalment, convé abordar la formació ciutadana tot implicant-se en la comunitat. En aquest sentit, les experiències d'aprenentatge-servei que combinen l'aprenentatge de continguts acadèmics amb una prestació de serveis a la comunitat que contribueixin a la millora de la qualitat de vida en el territori, suposen un bon model d'educació en la pràctica, d'aprendre ciutadania fent ciutadania col·laborativa i participativa (Puig, Batlle, Bosch i Palos, 2006; Tapia, 2006, 2000; Rhoads, 1997; Martínez, 2008b).

Referències

- Ayuste, A. (2007) «Sociedad de la información, ciudadanía activa y democracia deliberativa», a García Garrido J.L. [ed.] *Formar ciudadanos europeos*. Madrid, Academia Europea de Ciencias y Artes, p. 35-57.
- Bereitner, C. (1997) «Situating Cognition and How to Overcome It» a Kirshner, D.; Whitson, J.A. [ed.] *Situated Cognition Social, Semiotic and Psychological Perspectives*. Nova Jersey, Lawrence Erlbaum, p. 281-300.
- Bilbeny, N. (1999) *Democracia para la diversidad*. Barcelona, Ariel.
- Brown, A.L.; Collins, A.D.; Duguid, P. (1989) «Situating cognition and the culture of learning». *Educational researcher*, 18, p. 32-42.
- Cortina, A. (2007) *Ética de la razón cordial*. Oviedo, Ediciones Nobel.
- Engeström, Y.; Miettinen, R.; Punamäki, R.L. [ed.] (1999) *Perspectives on activity theory*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gil, F. (2008) «Ciudadanía y humanidad. La educación en el disenso», a Barbosa, M. «Educação cidadania e sociedades civil. Repensando sentidos e articulações em tempos de mudança». *Teoria de la educación. Revista Interuniversitaria* (Universitat de Salamanca), 20.
- Gros, B. (2008) «Los itinerarios del conocimiento», a *Aprendizajes, conexiones y artefactos. La producción colaborativa del conocimiento*. Barcelona, Gedisa Editorial, p. 63-88.
- Gros, B.; Silva, J. (2006) «El problema del análisis de las discusiones asincrónicas en el aprendizaje colaborativo mediado». *Revista de educación a Distancia*, 16. Disponible a: <http://www.um.es/ead/red/16> [accés: 16.05.2011].
- Hart, R. (1993) *La participación de los niños: de la participación simbólica a la participación auténtica*. Bogotá, UNICEF.
- Hoyos, G.; Martínez, M. (2004) *Qué significa educar en valores hoy*. Barcelona, Octaedro- OEI.
- (2006) *La formación en valores en sociedades democráticas*. Barcelona, Octaedro-OEI.
- Lave, J.; Wenger, E. (1991) *Situated Learning: Legitimate peripheral participation*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Martínez, M. (1998) *El contrato moral del profesorado*. Bilbao, Desclée de Brouwer.
- [dir.] (2008a) *El professorat i el sistema educatiu a Catalunya. Propostes per al debat*. Barcelona, Fundació Jaume Bofill.
- [ed.] (2008b) *Aprendizaje servicio y responsabilidad social de las universidades*. Barcelona, Octaedro.
- Martínez, M.; Hoyos, G. (2006) «Educación para la ciudadanía en tiempos de globalización», a Martínez, M.; Hoyos, G. [coord.] *La formación en valores en sociedades democráticas*. Barcelona, Octaedro, p. 15-48.
- Payà, M., Noguera, E.; Casals, E. (2007) «Innovaciones en la organización del proceso de enseñanza-aprendizaje: el Aprendizaje Basado en Problemas (ABP) y el soporte tecnológico (Knowledge-Forum)», a García Garrido, J.L. [ed.] *Formar ciudadanos europeos*. Madrid, Academia Europea de Ciencias y Artes, p.58-80.
- Puig, J.M.; Batlle, R.; Bosch, C.; Palos, J. (2006) *Aprendizaje servicio*. Barcelona, Octaedro.

- Rhoads, R.A. (1997) *Community Service and Higher Learning. Explorations of the Caring Self*. Nova Cork, State University of New Cork Press.
- Scardamalia, M. (2005) «Reflections on the transformation of education for the knowledge age». *Teoría de Educación: Educación y Cultura en la Sociedad de la Información*, 5. Disponible a: http://campus.usal.es/~teoriaeducacion/rev_numero_05/n5_art_scardamalia.htm [accés: 14.05.2011].
- Stahl, G. (2004) «Building Collaborative Knowing: Elements of a Social Theory of Learning», a Strijbos, J.W.; Kirshner, P.; Martens, R. [ed.] *What we know about CSCL in Higher Education*. Amsterdam, Kluwer.
- Tapia, M.N. (2000) *La solidaridad como pedagogía*. Buenos Aires, Ciudad Nueva.
- (2006) *Aprendizaje y servicio solidario en el sistema educativo y las organizaciones juveniles*. Buenos Aires, Ciudad Nueva.
- Trilla, J.; Novella, A. (2001) «Educación y participación social de la infancia». *Revista Iberoamericana de Educación*, 26, p. 137-164. Disponible a: <http://www.rieoei.org/rie26a07.PDF> [accés: 16.05.2011].
- Valdivielso S.; Almeida, A. [ed.] (2008) *Educación y ciudadanía. XXVII Seminario Interuniversitario de Teoría de la Educación*. Las Palmas de Gran Canaria, Anroart Ediciones.

Educación y ciudadanía en sociedades democráticas: hacia una ciudadanía colaborativa

Resumen: En este trabajo se presentan un conjunto de consideraciones sobre lo que debe ser una propuesta pedagógica —no sólo escolar— que procure formar ciudadanos y ciudadanas en sociedades democráticas, plurales, en época de globalización, así como algunos argumentos sobre su necesidad y conveniencia. Se propone avanzar hacia una ciudadanía colaborativa capaz de apreciar los valores de la democracia y el pluralismo como valor. En este sentido se destaca la importancia de aquellos enfoques pedagógicos que cultivan aprendizaje colaborativo y participación como medios para la construcción de ciudadanía activa y colaborativa.

Palabras clave: educación para la ciudadanía, valores democráticos, participación, aprendizaje colaborativo, pluralismo

Éducation et citoyenneté dans les sociétés démocratiques : vers une citoyenneté collaborative

Résumé : Dans ce travail, nous présentons un ensemble de considérations sur ce que doit être une proposition pédagogique —non seulement scolaire— permettant de former des citoyens et des citoyennes dans les sociétés démocratiques, plurielles, à l'époque de la mondialisation, ainsi que certains arguments quant à sa nécessité et son opportunité. Nous proposons d'avancer vers une citoyenneté collaborative capable d'apprécier les valeurs de la démocratie et le pluralisme comme valeur. De ce point de vue, on remarque l'importance de ces mises au point pédagogiques qui cultivent apprentissage collaboratif et participation comme moyens pour la construction d'une citoyenneté active et collaborative.

Mots-clés : éducation à la citoyenneté, valeurs démocratiques, participation, apprentissage collaboratif, pluralisme

Education and citizenship in democratic societies: towards collaborative citizenship

Abstract: In this paper, we present a series of considerations on a proposal to educate citizens in democratic, plural societies in the era of globalization. This proposal should apply to education in general, not just to schools. We also present some reasons why this proposal is both necessary and advisable. The aim is to advance towards collaborative citizenship, in which democratic values and the value of pluralism are recognized. We highlight the importance of educational approaches that foster collaborative learning and participation as a way to build active and collaborative citizenship.

Keywords: education for citizenship, democratic values, participation, collaborative learning, pluralism